

Hva er egentlig verdier?

Tanker etter 22. juli

*Henrik Syse, forsker, Institutt for fredsforskning (PRIO) /
professor II, Bjørknes Høyskole*

Abstract

In the aftermath of the July 22 terror, much of the Norwegian social and political discourse centered on values, and the way in which «we» – the large, collective «we» – were ideally to protect and manifest those values. But who exactly are «we»? And what is the meaning of the concept of «values»? This article reflects on those questions, *inter alia*, by trying to show the way in which some values are portrayed as objective, pertaining to and valid for all human beings; other values are seen as more or less radically subjective and individual; and then sometimes we view values as existing in-between those two: as situated, localized, and concrete, yet also (at least sometimes) as expressive of something more deeply and commonly human. Values, as action-guiding ideals, arguably need this sort of latter, concrete «situatedness» in order to have real meaning and action-guiding force, whether we ultimately view them as objective or subjective. Not least, we have to find a middle ground between very general and abstract statements of value on the one hand, about which it is probably too easy to agree, and the concrete and much more detailed statements of value on the other, which invite disagreement and conflict. Values such as openness, democracy, and humanity can too easily be placed squarely in the first category, potentially losing their action-guiding force and instead inviting, underneath the seeming unity, polarizing tendencies and conflict.

DOI: <https://doi.org/10.23865/noasp.37.ch1>

Kapittel 1 i: Syse, H. (red). (2018), *Norge etter 22. juli. Forhandlinger om verdier, identiteter og et motstandsdyktig samfunn*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Lisens CC-BY 4.0

Introduksjon

Vi gikk i rosetog. Vi klemte og trøstet hverandre. Vi sørget for at gjerningsmannen ble gjenstand for en grundig rettssak, med det forsvaret og den rettssikkerheten som selv den største forbryter skal ha. Vi debatterte åpent og bredt rundt minnesmerker og erstatninger. Og vi ga plass i den offentlige debatt også til de stemmene som, selv om de tar klart avstand fra gjerningsmannens handlinger, faktisk frykter mye av det som gjerningsmannen sa at han fryktet: et mer mangfoldig og mindre etnisk hvitt Norge. Vi kan tilsynelatende klappe oss selv på skulderen og si at vi har bestått prøven, selv om vi også vet at prøven må bestås igjen og igjen.

Eller kanskje er det følgende en riktigere beskrivelse: Vi har i altfor stor grad glemt 22. juli. Vi har kranglet om minnesmerkene i stedet for å stå sammen. Vi har forsømt kampen mot fremmedfrykt, rasisme og endog fascisme i vår midte. Vi har slett ikke klart å være til stede for ofrene og de overlevende slik vi burde. Når 22. juli faktisk nevnes i politisk debatt, ender vi opp med polariserte og uforsonlige ordskifter.

Hvem er «vi» i disse resonnementene? Er det nasjonen? Er det «de fleste av oss»? Er det våre politiske ledere?

Det kollektive vi som en nasjon utgjør, er en på mange vis underlig størrelse. Vi tar ofte dette «vi» mer eller mindre for gitt, som under et stort idrettsarrangement, der det er vanlig å si at «vi» vant, og der andre gratulerer «oss». De fleste som bruker et slikt «vi» eller definerer seg som del av dette «oss», verken kjenner idrettsutøverne eller har noen som helst del i deres prestasjoner. Undertegnede var tilfeldigvis på reise i USA under vinter-OL 2018. Sjelden er jeg blitt gratulert så mye for noe jeg i praksis ikke har hatt noe med å gjøre, nemlig de norske idrettsutøvernes enestående prestasjoner. Likevel vant altså «vi», meg selv inkludert – dette uklare, men likevel nær selvsagte fellesskapet.

Problemet med det nasjonale fellesskapet er at det er så stort, selv i et lite land som Norge. Det brukes om millioner av mennesker på én gang, om mennesker med forskjellig livssyn, politisk oppfatning, bakgrunn og væremåte. Det har ikke tydelige grenser. En norskamerikaner hvis familie utvandret på 1890-tallet, kan ennå kalle seg norsk. En pakistaner som har bodd i Norge sammenhengende i femti år, er ikke alltid sikker på hva hun «egentlig» er.

Det er dette uklare «vi» som i krisens tid skal vokte om viktige verdier. Den største utfordringen som ble formulert i timene, dagene og ukene etter terrorhandlingene 22. juli 2011, var nettopp relatert til felles verdier som «vi» skulle beskytte. Det kan være nyttig å problematisere hva vi da snakker om, og hva verdier egentlig er. Dette er mye av hensikten med denne boken, og det er noe av mitt mål i sidene som følger.

Verdier, subjektivitet og objektivitet

Selv om det er mulig å snakke om verdier som et sentralt begrep i så å si all filosofisk tenkning som har med etikk og politikk å gjøre, helt tilbake til klassisk tid, spores verdibegrepet som sentral bestanddel i vestlig moralfilosofi ofte tilbake til Immanuel Kant på 1700-tallets andre halvdel, og til tanken om menneskets og den gode viljens verdi. Den gode vilje er hos Kant et uttrykk for holdninger og væremåter som er i henhold til og grunnleggende respekterer menneskets egen morallov. Denne moralloven er en del av selve menneskets fornuft. Handling i henhold til den er preget av respekt for det enkelte mennesket og dets «humanitet» eller «menneske(lig)het». Dette gjelder ens medmenneske like mye som en selv. Det enkelte mennesket som morallovens bærer – dvs. som dens subjekt så vel som dens objekt – har en «humanitet» som Kant kaller et mål i seg selv (se Kant, 1997; Tollefsen mfl., 1998). Denne verdien av den gode vilje er gitt *a priori* – før eller uavhengig av menneskets konkrete erfaring, vilje og refleksjon – og er i seg selv ikke noe som mennesket kan endre, bytte ut eller vedta. Verdien er likevel uttrykk for noe *ved mennesket* og noe som er *menneskets eget*. Den er ikke å anse som et resultat av Guds vilkårlige vilje, selv om Kant slett ikke argumenterer ateistisk og endog bringer inn Gud som garantist for moralens bestandighet og gyldighet (se Pasternack & Rossi, 2014). Poenget er at den gode viljes verdi beskriver noe grunnleggende menneskelig, og dette menneskelige har gyldighet på tvers av alle konkrete kjennetegn ved forskjellige mennesker, kulturer og konfesjoner. Det er nettopp det menneskelige i å være menneske som Kant anser som et «mål i seg selv», og som gir det enkelte mennesket dets unike verdi.

Dette begrepet om verdier blir imidlertid radikalisert og individualisert i mye av den senere moralfilosofien, og kanskje aller mest av

Friedrich Nietzsche (se Bernstein, 1987; Leiter, 2015). Med sin tanke om verdienes «omvurdering» er det nettopp en radikal individualisering av verdiene han foretar. Begrepet sier ikke lenger noe objektivt om individet og dets verdi hos Nietzsche. Verdiene blir tvert imot individets egen standard. Verdier er det man velger – mer eller mindre bevisst – å leve etter, og de kan omstøtes av den som er sterkest, har den mest overveldende viljen og den største makten. Det går en tråd herfra tilbake til Thrasymachos' kritikk av Sokrates' moralobjektivisme i Platons *Staten* (se Platon, 2001).

Vårt moderne verdibegrep, slik det ble brukt i kjølvannet av 22. juli, kan sies å befinne seg i spennet mellom disse posisjonene: mellom det objektive og det subjektive, det gitte og det valgte. På den ene siden fremholdes verdiene som noe absolutt, noe som beskytter selve menneskets verdighet, og som det ikke kan forhandles om. På den andre siden er verdiene noe vi faktisk *velger* å tilslutte oss, som en motsetning til dem som velger å tilslutte seg andre verdier. De er heller ikke absolutte i den forstand at man enten har dem eller ikke har dem. De er noe vi kan ha mer eller mindre av. Og ikke minst er det mulig å miste dem: De trues av at vi ikke slutter aktivt opp om dem. Derfor kan vi ikke ta dem for gitt.

I spenningen mellom det objektive og det subjektive kommer en tredje filosofisk forestilling inn, en forestilling vi forbinder med Kants samtidige Edmund Burke samt Kants kritiker og umiddelbare etterfølger, G.W.F. Hegel. Hos begge er det vi vil kalle verdier (et begrep som riktignok ingen av dem bruker i utstrakt grad i den betydning vi her snakker om), et uttrykk for et konkret, historisk fellesskap (se Røe Isaksen & Syse, 2011). Slike verdier kan ikke løsrives fra dette fellesskapet uten å miste sin vitalitet og sin status som verdi. Det betyr ikke at de ikke også kan reflektere noe høyere – noe naturlig eller guddommelig – men de fremstår og har sin eksistens *i en konkret kontekst*. På denne bakgrunn kan vi snakke om dem som f.eks. «norske verdier», uten dermed å påstå at de er unikt norske eller kun finnes her. Poenget er at de er formet og uttrykt innenfor en norsk kontekst, og at det er der de kommer til uttrykk for oss.

Vi kan kalle dette en «kommunitær» posisjon, og med det mener jeg en posisjon der samfunnet rundt verdiene står i sentrum for forståelsen og realiseringen av dem.

Umiddelbart etter 22. juli-tragedien formulerte statsminister Jens Stoltenberg tre verdier som man skulle hegne om: demokrati, åpenhet og humanitet. Hvor skal vi så plassere disse verdiene? Er de kantianske, objektive verdier som kommer til uttrykk i form av universell respekt og god vilje? Eller er de nietzscheanske viljesytringer som i kamp med andre verdier «vinner» eller «trumfer» alt annet, dersom makten og viljen bak dem er sterk nok? Den kommunitære mellomposisjonen jeg har antydnet, vil si at de må forstås som noe konkret, dersom det skal være mulig å virkeliggjøre dem. Ifølge dette synet sier de noe faktisk og konkret om vårt samfunn, og om erfaringer og synspunkter i det samfunnet. Men det betyr ikke at ingen andre kan ha (tilnærmet) samme verdier, eller at det ikke kan være en rekke nyanser i måten forskjellige mennesker i Norge forstår dem på. Det betyr heller ikke at de ikke kan ha (eller oppleves å ha) en allmenn, objektiv status: noe som objektivt sett beskytter menneskelig verdighet, og som faktisk reflekterer grunnvilkårene for vår sameksistens. Poenget er at de uansett er *situerte i tid og rom*: De er et uttrykk for Norge av i dag. De velges og leves av subjekter her og nå, som uttrykk for noe som skal prege fellesskapet i en presset situasjon, og som skal overvinne andre verdier gjennom at vi stiller oss bak dem.

Denne spenningen mellom det objektive, det subjektive og det historiske og geografisk situerte er et rom det er rimelig å si at menneskelige verdier alltid vil befinne seg i. De er ikke objektivt etterprøvbare størrelser, men de oppleves samtidig ofte som uttrykk for mer enn bare subjektive preferanser uten større sosial eller intersubjektiv betydning. De er gjenstand for debatt og kamp, for forhandlinger og reformuleringer, og de må i siste instans uttrykkes i et konkret språk: som noe vi tolker, og deretter samles om eller tar avstand fra. Dermed må også det «vi» som verdiene uttrykker, kunne forandre seg fordi det historisk sett – selvsagt – har forskjellige konkrete manifestasjoner. Det norske «vi» er ikke gitt én gang for alle, men er i gradvis forandring og er gjenstand for stadige forhandlinger. Dette gjør ikke at det er riktig å si at det norske «vi» ikke er virkelig, at det kun er konstruert. Men det er ikke gitt som en absolutt størrelse.

I dette ligger også et annet viktig skille. På den ene siden har vi verdier alle kan slutte opp om, men som er såpass lite spesifikke at de kan tolkes i mange retninger. På den andre siden har vi verdier som er svært

spesifikke, og som det derfor oftest vil være mer strid om. De tre verdiene statsministeren vektla 22. juli 2011, ligger nærmest den første kategorien. Verdier som for eksempel det livslange, monogame ekteskapet eller et strengt fattigdoms- eller antiforbruksideal ligger nærmere den siste. Utfordringen for et stort «vi» er å formulere den første typen verdier slik at de også har mening og gir en retning for menneskelig samkvem og lovgivning. Da må det også arbeides med å spesifisere dem. Den tyske demokratiske republikk (DDR) eller Den demokratiske folkerepublikken Korea (Nord-Korea) utgjør eksempler på en bruk av demokratibegrepet som faller utenfor rimelige, retningsgivende definisjoner. Da står vi igjen med tomme besvergelses, uten substans og mening.

Hvordan unngår vi de tomme besvergelsene? Er det mulig å uttrykke og stadfeste verdier som er situerte og konkrete, men som *samtidig* refererer til generelle grunnvilkår for menneskelig sameksistens som gir mening også utenfor den konteksten de er uttrykt i (og dermed gir plass for flest mulig), og som faktisk gir retning for handling? Heri ligger på mange måter den store utfordringen for verdidebatten etter 22. juli.

Hva er egentlig en verdi?

Dette leder oss naturlig til spørsmålet om hva en verdi egentlig er. Vi bruker ordet hele tiden, men er neppe flinke nok – verken i dagligtalen eller i den akademiske diskursen – til å definere det.

Det er vanlig å definere en verdi som noe som er godt, og som derfor er verdt å virkeliggjøre eller leve opp til. (En god redegjørelse for forskjellige måter å utmynte dette synet på finner vi i Audi, 2007.) Verdier er med på å bestemme hvordan mennesker handler, men også hvordan mennesker definerer et fellesskap eller noe de står sammen om.

Jeg vil på denne bakgrunn foreslå følgende definisjon: «En verdi er en kvalitet, holdning, egenskap eller væremåte som anses av den som uttrykker tilknytning til eller forpliktelse overfor den, å være positiv og viktig. En verdi i denne forstand er med på å styre og prioritere mellom handlinger.» Verdier hjelper oss dermed med å velge og med å handle. Dersom en verdi stadig omtales og fremheves, men ikke har noen reell

innvirkning på handlinger, må vi kunne spørre om den faktisk har status som reell verdi.

Noen ganger kan verdier komme i konflikt med hverandre. Jens Stoltenberg ga uttrykk for det da han understreket åpenhet som verdi, samtidig som han kom med det vi kan kalle et negativt verdiutsagn: Vi skal *ikke være naive*. Naivitet er med andre ord en negativ verdi. Skal vi snu utsagnet til å gjelde en positiv verdi, kan denne kalles «sikkerhet» eller «årvåkenhet». *Det* er verdier som kan true åpenheten og endog skape problemer for demokratiet. Derfor må vi avveie mellom de forskjellige verdiene.

Dersom verdier skal være styrende eller retningsgivende for et større fellesskap, i henhold til definisjonen ovenfor, må man ikke bare finne måter å balansere mellom dem på. Man må også få flest mulig med på å støtte opp om dem og arbeide for dem. Med et stort og mangfoldig «vi» kan det være krevende. Verken Anders Behring Breivik eller en ytterliggående islamist vil godta den forståelsen av demokrati, åpenhet og humanitet som Jens Stoltenberg og andre ledende politikere ga uttrykk for sommeren 2011. Men mer alvorlig er det at også andre, ikke-voldelige og langt mindre ekstreme mennesker kan føle at de blir tvunget til å godta noe de egentlig føler skepsis overfor. Dersom et flertall av befolkningen støtter opp om disse verdiene, eller har en viss forståelse for dem, mens det samtidig er slik at relativt store deler, om enn et mindretall, av befolkningen ikke føler at disse verdiene – eller i hvert fall måten de uttrykkes på – stemmer overens med den typen samfunn de ønsker, kan samlingen om verdiene bli fiktiv. Når konkrete avgjørelser skal tas – om innvandring, asylsøkere, bosetting eller skolesammensetning – blir det vanskelig ikke bare å finne balansegangen mellom motstridende verdier, men også å finne den konkrete retningsgivningen i én og samme verdi. Årsaken er at forskjellige mennesker og miljøer legger forskjellige ting i dem. Den som da «vinner» striden om slike spørsmål, overtar hegemoniet i tolkingen av den angitte verdi, og de som «taper», vil føle avstand – ofte stor avstand – til den måten verdien kommer til uttrykk på. Dette kjenner vi godt fra fenomener som Brexit i Storbritannia, der et felles ønske om å beskytte britiske verdier endte opp som en uforsonlig strid mellom internasjonallister og nasjonalister.

På denne bakgrunn kan vi påstå at nettopp *forhandlinger om verdier* er en så sentral bestanddel i et samfunn som skal klare å bevare noenlunde fredelige og harmoniske forhold i det daglige. «Forhandling» – «negotiation» på engelsk – er et godt begrep fordi det ikke bare handler om samtaler, tautrekking og kompromisser. Det handler også om å finne en måte å bevege seg gjennom et vanskelig landskap eller område på. Skal man nedover en stri strøm, må man «negotiate the currents», som det heter på engelsk.

I årene som kommer, med 22. juli som ett av flere baktepper, vil et land som Norge møte atskillige strie strømmer som skal navigeres. Flere av dem handler om eller er relatert til et mangfoldig samfunn der mennesker med forskjellige livssyn og kulturer skal leve side om side. Meningene om og holdningene til hvordan vi skal takle det, er ulike, og debatten er ofte svært polarisert. Samtidig ønsker de aller fleste i overordnet forstand et demokratisk, åpent og humant samfunn. De bruker disse nettopp nevnte verdiene som retningsgivere for sine politiske oppfatninger, men tolker dem ofte forskjellig eller vektlegger ulike aspekter ved dem. Hvordan vi forhandler om meningen i disse verdiene, vil være avgjørende for hvor gode løsninger vi vil finne, og vil bestemme i hvor stor grad vi klarer å leve med uenighet uten voldelig konflikt. Samfunnet (dets politikere og administratorer) må derfor legge til rette for gode rom der mennesker kan navigere gjennom de mest stridbare problemene, eller sagt på en annen måte: rom der mennesker kan ha gode forhandlinger med engasjerte deltakere som enes i et ønske om å finne løsninger man i fellesskap tross alt kan leve med.

Situerte verdier

Store katastrofer og påfølgende sterke følelser – som etter et terrorangrep – kan lett true integriteten og manøvreringsmulighetene i det «forhandlingsrommet» vi her snakker om. Men det er nettopp da man trenger dette rommet for verdiforhandlinger og verdimarkeringer aller mest. Etter et sjokk som terrorangrepene 22. juli 2011 var, trenger man en idé om hvordan man kommer videre. Da er og blir verdier et naturlig samlingspunkt. De sier noe om hva som bærer både de direkte berørte så vel som alle oss andre gjennom tragedien, og de peker ut en vei videre.

Men verdier er altså ikke selvsagte. Jo bredere anlagt de er, og jo mer høyverdige de synes, desto mer kommer de til uttrykk som noe selvsagt, noe som ingen eller i hvert fall svært få kan være imot. Da vil uenigheten om hva de faktisk betyr, eller følelsen av utenforskap for dem som ikke helt ut identifiserer seg med dem, kunne bli ekstra stor.

Løsningen på denne betydelige utfordringen ligger neppe i å gjøre verdiene radikalt individuelle eller like radikalt gruppebaserte, fundert på en rendyrket relativisme der ingen verdier gjelder for andre enn det individet eller den gruppen som godtar dem, og der verdier i konflikt impliserer verdier i maktkamp, der den ene parten må vinne over den andre.

Den situerte, lokaliserte verdiforståelsen, som også gjerne kan ha som ambisjon å reflektere noe allment (som menneskeverd, folkestyre eller humanitet), men som innser at den må uttrykkes i og gjennom et eller flere konkrete fellesskap og knyttes til tradisjon, språk og kultur, kan skape en middelvei. Dette er en middelvei mellom den opphøyde, men uklare og uoppnåelige objektiviteten og den rene, radikalt individualiserte eller grupperelaterte subjektiviteten.

En slik posisjon nøytraliserer på ingen måte alle motsetninger. Men den bidrar til et svar på vår innledende problemstilling: Hvem er vi? Det store «vi» består av mennesker med en rekke forskjellige bakgrunner og oppfatninger, som gjennom fellesskap, samtale og rett og slett «samlokalisering», dvs. at de bor og skal skape sitt liv på samme sted, må ha noe retningsgivende som muliggjør sameksistensen. Kanskje ville de verdiene man formulerer i et slikt fellesskap ha vært uttrykt noe annerledes i en annen geografisk eller historisk kontekst. Men de kan, til tross for denne bevisstheten om deres kontingens, uttrykke noe som praktisk og konkret kan knytte menneskene sammen, og som kan muliggjøre navigering og forhandling også i møte med stor uenighet.

Hva betyr dette i praksis? Dette ønsket om et samfunn der vi har *nok* til felles til at vi kan delta i meningsfulle forhandlinger om verdier, er et samfunn som forutsetter vilje til samtale, og der flest mulig får oppleve å ta del i samtalen. Det å melde seg helt ut av eller sabotere resten av samfunnet kan vanskelig forenes med en bred dialog om verdier. En slik samtale krever også en forpliktelse til å snakke så sant og etterrettelig som man kan – store innslag av «fake news» vil nær umuliggjøre samtalen – og en forpliktelse

til å lytte og kunne bli korrigert. Spilleregler for samtalen er påkrevd, likeså viljen til praktiske kompromisser. Alt dette utgjør i seg selv verdier, og dermed forstår vi at i det minste det man kan kalle et *pragmatisk verdifelleskap* er påkrevd dersom man skal kunne skape et samfunn der vi fredelig kan forhandle om verdier. På samme vis som vi i trafikken må enes om at vi stopper på rødt og kjører på grønt, må vi i verdisamtalen enes om at vi skal lytte, forhandle og godta at vi noen ganger må inngå kompromisser.

I et slikt samfunn er det også plass til mennesker som mener at kun *deres* tro, livssyn eller verdier er riktige, og som kan mene at resten av samfunnet er en pill råttten syndens pøl. Disse menneskene må bare anerkjenne at fellesskapet vi lever i og er avhengige av, krever noen felles verdier vi styrer etter, og som vi i hvert fall pragmatisk kan slutte oss til. De verdiene setter ikke minst en absolutt grense mot vilkårlig vold eller politisk diskriminering.

Og hvem er altså dette «vi» som skal slutte seg til disse verdiene? Det er du og jeg som bor her, som skal stoppe på rødt lys for hverandre, som skal betale vår skatt, som skal stemme forskjellig ved valg, men samtidig respektere resultatet, og som skal godta at loven er lik for alle, og at voldelige handlinger i det sivile samfunn – utenom lovhjemlet samfunnsbeskyttelse – er både nedverdiggende og forbudt, uansett hvilken ideologi man tjener eller tilhører.

I et slikt lys er demokrati, åpenhet og humanitet gode, styrende verdier som vi aldri kan ta for gitt og hele tiden må forhandle om, men som er robuste nok til at man faktisk kan si at «vi», som en kollektiv om enn sammensatt og skjør størrelse, bør kunne stå sammen om dem. De er verdier som uttrykker at den politiske makten kommer fra folket, at vi må ha et samfunn der vi er åpne, transparente og gir plass for hverandre i gjensidig respekt, og at vi skal vise omsorg for dem som er rammet og som lider. De er, på sitt beste, brede og retningsgivende, generelle og konkret situerte – på samme tid.

Konklusjon

Norge etter 22. juli 2011 er på en krevende reise som langt fra er over. Et så dramatisk øyeblikk fordrer at vi finner måter å bære med oss øyeblikkets

kompleksitet videre på. På samme måte som den andre verdenskrig former historien om hva Norge er, vil hendelser som terroren 22. juli bidra til den samme historien på avgjørende vis. Det er en universell historie om mennesket: om konflikt, sårbarhet, lidelse og samhold. Og det er samtidig og selvsagt en bestemt norsk historie: om en dato i dette bestemte landet, med sine mennesker, etnisiteter, politiske partier, konflikter, reaksjoner og fortellinger.

Jo mer de som bor i dette landet og føler en tilhørighet til og omsorg for det, kan samles om verdier som på samme tid *universelt* beskytter det Kant kalte det enkelte menneskets «humanitet», og *konkret* beskytter det hver enkelt av oss er glad i og bryr seg om her, desto mer kan vi samtidig leve med uenighet samt politisk og livssynsmessig konflikt. Men det krever konstante forhandlinger – og en konstant beskyttelse av de fredelige forutsetningene for disse forhandlingene. Idet disse linjene skrives ned, leser jeg om ungdomsgjenger som nettopp har brukt kniv og andre våpen mot hverandre, om politi og natteravner som knapt tør gå ut, om mennesker som frykter at et nytt Norge ikke klarer å leve med mangfold og respekt. Samtidig leser jeg daglig om et Norge der de aller fleste trives med hverandre, der de anser seg selv og landet som lykkelig, og der de på tvers av religioner og livssyn er venner, kolleger, naboer og medborgere som lever i fred og frihet. Verdiane som ligger til grunn for det siste bildet, er de som Anders Behring Breivik ønsket å utfordre på så brutalt vis 22. juli 2011. Det er disse verdiene vi må forhandle oss frem til gyldigheten av i kjølvannet av hans handlinger.

Har vi lykkes? Jeg startet med å formulere to stikk motsatte svar på det spørsmålet. Jeg tror, etter å ha brukt mye tid de siste årene på å reflektere rundt 22. juli og hendelsenes kjølvann, at det ennå er altfor tidlig å si hvilket svar som er korrekt. Men jeg tror vi kan si såpass: Ved å ta både 22. juli i seg selv og alle prosessene som følger etter en slik hendelse, på alvor som viktige og dramatiske prosesser som krever noe av borgerne i dette landet – av det mangfoldige, norske «vi» – legger vi i hvert fall noe av grunnlaget for å lære av det som er skjedd. Vi legger også noe av grunnlaget for å bevege oss videre uten økt konfliktnivå og polarisering, men samtidig uten naivitet og alvorlige, undertrykte verdikonflikter.

Referanser

- Audi, R. (2007). *Moral Value and Human Diversity*. Oxford: Oxford University Press.
- Bernstein, J.A. (1987). *Nietzsche's Moral Philosophy*. Vancouver: Farleigh Dickinson University Press.
- Kant, I. (1997). *Morallov og frihet: moralfilosofiske skrifter*, i utvalg og oversettelse ved E. Storheim (2. utgave). Oslo: Gyldendal.
- Leiter, B. (2015). *Nietzsche's Moral and Political Philosophy* (rev. version). Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche-moral-political/>
- Pasternack, L. & Rossi, P. (2014). *Kant's Philosophy of Religion* (rev. version). Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/entries/kant-religion/#PraPos>
- Platon (2001). *Samlede verker, bind 5: Kleitofon og Staten*. Oversatt av Ø. Andersen & H. Mørland. Oslo: Vidarforlaget.
- Røe Isaksen, T. & Syse, H. (red.) (2011). *Konservatisme*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Tollefsen, T., Syse, H. & Nicolaisen, R.F. (1998). *Tenkere og ideer* (2. utgave). Oslo: Gyldendal.